

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Куратова М., Янковська Л. Історія плаката: вплив соціальних і культурних змін на розвиток жанру. IX International scientific and practical conference «*Formation of the personality of a specialist as a subject of self-creation*». Острава, Чехія, 2024. С. 49–56.
2. Гладун О. Український плакат: етапи розвитку візуально-пластичної мови. *Сучасне мистецтво*: зб. наук. пр. 2018. Вип. 14. С. 115–122.
3. Будник А. Українські шрифти у видовищному плакаті першої третини XX ст. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*. 2015. Вип. 5. С. 12–16.
4. Можина М. Георгій Нарбут (1886–1920). *Rentafont*. 16.04.2020. URL: <https://rentafont.com.ua/blog/znadibky-Istorychni/heorhiy-narbut>
5. Маренков Олексій. *Дукат*. URL: <https://dukat-art.com/ua/dovidnik/marenkov-oleksij-1886-1942> (дата звернення: 10.03.2025).
6. Онлайн виставка «Соборна моя Україна». *Державний архів Львівської області*. URL: <https://web.archive.org/web/20170124142151/http://www.archivelviv.gov.ua/materials/exhibitions/coborna-moja-ukrajina-do-dnja-soborno-sti-ukrajini/> (дата звернення: 12.03.2025).
7. Крайлюк Л. Творчість Ніла Хасевича в контексті українського мистецтва спротиву першої половини XX століття. *Матеріали до української етнології*. 2021. Т. 20(23). С. 185–190.
8. Василь Єрмилов – зачинатель українського авангарду. *News&Blog*. 21.03.2023. URL: <https://news.blog.net.ua/2023/03/vasyl-yermylov-zachynatel-ukrainskoho-avanhardu/> (дата звернення: 10.03.2025).

УДК 930:322](477)''1920/1930''

РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА В УСРР У 1920–1930-Х РР.: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ВИМІР

І. В. Погонець, Н. Р. Темірова

Анотація. У статті здійснено аналіз праць сучасних українських і зарубіжних дослідників, що висвітлюють антирелігійні репресії, пропаганду й трансформацію релігійного життя під впливом радянської влади в Україні в 1920–1930-х рр. Дослідження спирається на загальнонаукові (аналізу та синтезу, узагальнення, проблемно-хронологічний) та спеціальні історичні (історико-порівняльний, історико-типологічний) методи. Науковці показали форми і методи радянської влади для боротьби з церквою та обмеження її впливу. Еволюція історіографії релігійної політики в УСРР у 1920–1930-х рр. демонструє істотне зацікавлення науковців цією тематикою, адже доступ до різних архівних джерел дає змогу переосмислити вплив антирелігійної політики на суспільство.

Ключові слова: антирелігійна пропаганда, атеїзм, радянська влада, історіографія.

Дослідження релігійної політики в Радянському Союзі, і в УСРР зокрема, становить неабиякий науковий інтерес. Радянська влада в Україні прагнула тотального контролю над усіма сферами життя, включно з духовною. Вважаючи релігію загрозою для ідеології комунізму, більшовики розгорнули масштабну кампанію з її викорінення. Через пропаганду, репресії та обмеження свободи совісті радянська держава намагалася підкорити собі свідомість людей, позбавивши їх можливості вільно мислити та вірити. І українські, і зарубіжні дослідники здійснювали масштабні дослідження радянської політики щодо віросповідання, наразі їх доробок потребує систематизації.

Мета цієї розвідки полягає у визначенні рівня опрацювання релігійної політики в УСРР у 1920–1930-х рр., виокремленні підходів до її вивчення та окресленні перспектив наукового вивчення. Джерелами дослідження виступили праці істориків, які аналізували політику більшовиків щодо релігії в Україні.

Із середини минулого століття західні науковці, як-от Дензіл Дін Харбер із працею «Релігія в Радянському Союзі» та Джеффі Хоскінг із книгою «Історія Радянського Союзу», почали досліджувати цю тему. У своїх роботах вони зосереджувались на загальносоюзних аспектах проблеми, проте не оминали і українські терени [1]. Дензіл Дін Харбер, зокрема, приділив увагу аналізу Голодомору 1932–1933 рр. і його впливу на релігійне життя в Україні. Він підкреслював, що під час голоду багато людей зверталися до релігії як до останньої надії, а це додатково зміцнювало авторитет церкви [2]. Книга Джеффі Хоскінга «Історія Радянського Союзу» розкриває складний процес утворення та розвитку Радянського Союзу, його внутрішні конфлікти, політичні режими, економічні трансформації та відносини з іншими державами.

Охарактеризовано етапи від 1917 р. до розпаду Союзу в 1991 р. У цій книзі наявні згадки про антирелігійну політику з погляду загалом СРСР і УСРР як його частини [1].

Андрій Дяченко у магістерському дослідженні подав детальний аналіз радянської релігійної політики в період із 1917 до 1943 р. Автор дослідив, як змінювалося ставлення радянської влади до релігії, які фактори впливали на цю динаміку і як вона була пов'язана з міжнародними відносинами, зокрема з відносинами СРСР і Ватикану. Зокрема, є згадки про доволі сильні позиції римо-католицької церкви на Заході України, на тих землях, які захопив СРСР у 1939 р. Ця робота є цінним внеском у розуміння складних процесів, які відбувалися в радянському суспільстві [3, с. 55]. На цьому тлі радянські історики керувалися принципами «войовничого атеїзму», що разом із закритістю відповідних архівних фондів завадило напрацювати адекватні підходи до проблеми.

Здобуття Україною Незалежності у 1991 р. дало поштовх до переосмислення радянського досвіду, зокрема у площині релігійної політики. Сучасні дослідники почали використовувати нові методологічні підходи, з'явилася можливість вивчення архівних документів, що раніше були недоступні. Дослідження цього періоду детально вивчають репресивні заходи, що застосовувалися проти духовенства. Особлива увага приділяється ролі державних органів безпеки, як-от ДПУ та НКВД, у цих переслідуваннях.

Серед найвизначніших українських праць варто зазначити роботи Людмили Бабенко та Алли Киридон, які детально проаналізували організаційну структуру та законодавчі основи антирелігійної політики в Радянському Союзі, приділяючи особливу увагу її проявам в Україні. Їхні дослідження дають змогу глибоко зрозуміти, як працював державний апарат для придушення релігійних настроїв.

Якщо говорити детальніше про деякі праці, то Л. Бабенко у статті «Як українців робили атеїстами: державна політика проти релігії у перші десятиліття радянської влади» показала більшовицьке ідеологічне обґрунтування ставлення до релігії і церкви, атеїстичну пропаганду в арсеналі більшовицьких функціонерів, зміст і спрямованість антирелігійних заходів, виконавців державної атеїстичної політики. Авторка наголошує на систематичному характері радянської антирелігійної політики, яка була спрямована на знищення Православної Церкви в Україні і що українські релігійні традиції та практики є важливою частиною національної ідентичності та моралі. Більшовицький режим, бачачи в релігії загрозу своїй ідеології, вдався до жорстоких репресій проти віруючих, дискредитуючи церкву та переслідуючи її служителів. Авторка дійшла висновку, що на кінець 1930-х років більшість українців, які жили в селах, дотримувалися релігійних традицій, а у містах рівень релігійності залежав від рівня освіти та залучення в політику. Це означає, що діяльність радянського уряду, спрямована на атеїзацію суспільства, не була абсолютно успішною [4].

А. Киридон вивчає релігійну політику радянських органів державної безпеки в Україні у 1920–1930-х роках, акцентуючи на їх ролі в реалізації антирелігійної кампанії. Авторка проаналізувала діяльність Всеросійської надзвичайної комісії, ОДПУ та НКВД, які виступали головними інструментами контролю за духовенством і релігійними громадами. Одним із ключових аспектів дослідження є розгляд таємних операцій проти духовенства, зокрема впровадження агентів спостереження та інформаторів, які б викривали священників [5, с. 236–237].

Андрій Фесенко, зі свого боку, зосередився на організаційній структурі та діяльності радянських органів, відповідальних за антирелігійну пропаганду, приділяючи особливу увагу її регіональним особливостям на Донбасі. Наприклад, у статті «Антирелігійна політика радянської влади у другій половині 1920-х рр. на Донеччині: на прикладі діяльності Істинно-православної церкви» він дослідив особливості діяльності Істинно-православної церкви, яка стала однією з форм опору більшовицькому режиму [6]. В іншій статті «Організаційне оформлення радянських органів антирелігійної пропаганди на Донбасі» він детально розглядає процес утворення антирелігійних комісій при партійних органах. Автор звертає увагу на труднощі у впровадженні політики, зокрема на недостатню підготовку місцевих активістів [7, с. 133].

Важливою працею у цій темі є навчальний посібник авторства Наталі Шліхти «Історія радянського суспільства», в якому подане авторське бачення проблеми. Книга охоплює ключові аспекти радянської політики, зокрема згадує про співіснування радянськості та релігії в кон-

тексті загальних соціальних і культурних трансформацій. Загалом праця дає комплексне уявлення про релігійні аспекти, підкреслюючи їх тісну інтеграцію з іншими соціальними та політичними процесами в державі [8].

Олег Бажан глибоко розкрив релігійні репресії 1937–1938 рр. в Україні, спираючись на архівні матеріали органів держбезпеки. Його дослідження дає змогу зрозуміти, як радянська влада організовувала і проводила масові арешти та розстріли священнослужителів та віруючих. Автор стверджує, що релігійні переслідування в Україні 30-х років торкнулися всіх без винятку конфесій. Це призвело до масового порушення конституційних прав віруючих та змусило їх перейти у підпілля [9].

Олена Буняк визначила три основні етапи антирелігійної кампанії в Україні 1920–1930-х рр. Вона показала, як радянська влада, використовуючи репресії, пропаганду та законодавчі обмеження, поступово підривала релігійне життя в країні. Авторка підкреслює, що метою цієї політики було не лише знищення релігії, але й створення нового радянського суспільства, заснованого на атеїстичних принципах. Спочатку радянська влада обмежилася переслідуванням духовенства, вдаючись до репресій, арештів та фізичного насильства. Однак із часом антирелігійна кампанія загострилася. Останній етап цієї боротьби характеризувався тотальним контролем держави над релігійним життям, що призвело до практично повного придушення віросповідань. Авторка зазначає, що радянська влада, розуміючи, що релігія є потужним соціальним інститутом, намагалася знищити її коріння. Для цього було створено спеціальні структури, які займалися поширенням атеїстичної пропаганди та підризом авторитету церкви. Особливу увагу приділяли молоді, вважаючи її найбільш перспективною для формування нового, атеїстичного покоління [10].

У дисертації Григорія Кондратюка «Коренізація в Кримській АРСР у 20–30-х роках ХХ ст.» серед загального аналізу увагу приділено також антирелігійній політиці в контексті соціально-культурних трансформацій регіону. Особливим аспектом цієї політики стала боротьба з ісламом, що включала закриття мечетей, обмеження діяльності релігійних лідерів і запровадження жорстких антирелігійних заходів щодо віруючих [11, с. 110].

У статті Віри Калабської «Сучасна оцінка антирелігійної кампанії в освіті радянської України (за матеріалами педагогічної періодики 20-х років ХХ ст.)» розглянуто вплив антирелігійної політики на освітню сферу в 1920-х рр. У матеріалах педагогічної періодики того часу простежується, як радянська держава впроваджувала атеїстичні ідеї в навчальні програми, замінювала традиційні релігійні цінності на комуністичні. Показано також, як більшовики замінювали слова в колядках і щедрівках, щоб вони відповідали канонам комуністичної ідеології [12, с. 100–101].

Інша дослідниця, Наталія Вароді, у публікації «Православ'я та суспільство в УРСР на початку радянсько-німецької війни: історіографія питання» провела аналіз історіографічних підходів до теми. У статті проаналізовано зміни поглядів істориків на роль Православної церкви в Україні на початку Другої світової війни. Авторка показала джерела, які використовують науковці для вивчення цього питання, та вплив політичних чинників на інтерпретацію подій. Це дослідження є важливим внеском у розвиток історичної науки, оскільки тема відносин церкви, суспільства і влади в той період досі залишається недостатньо вивченою [13].

Лариса Дудка зробила вагомий внесок у вивчення Спілки безвірників і ролі журналу «Безбожник» в Україні. Вона детально досліджувала, як ці організації сприяли поширенню атеїстичних ідей. Хоча Союз безвірників позиціонувався як громадська організація, його справжня роль була набагато ширшою. Насправді це була державна структура, яка діяла під повним контролем радянської влади. Заснований за ініціативою партії, Союз виконував роль інструменту для проведення антирелігійної пропаганди. 21 квітня 1926 р. в Україні було створено підрозділ Союзу безвірників. Рішення про створення було ухвалено на засіданні Оргбюро ЦК КП(б)У. Авторка зазначає, що державна політика щодо релігії зазнала суттєвих змін. Незважаючи на початковий ентузіазм щодо активної пропаганди безвір'я, у середині 1930-х рр. спостерігався певний спад. Однак незабаром ситуація різко змінилася: репресії проти релігійних діячів та активізація роботи Спілки безвірників свідчили про те, що боротьба з релігією залишається пріоритетом для влади [14].

Доволі цінною є монографія Олександра Чучаліна «Держава і Православна Церква в Україні у 1920–1930-ті роки», в якій розглядаються складні відносини між радянською владою та православною церквою. Автор проаналізував політико-правові аспекти, культурно-освітню діяльність церкви, а також процеси вилучення церковного майна та ліквідації культових споруд [15].

Отже, дослідження релігійної політики в УСРР у 1920–1930-х роках вказують на її складний та багатогранний характер. Радянська влада здійснювала систематичний тиск на релігійні громади через пропаганду, адміністративні заходи, репресії, що призвело до масштабного згорання релігійного життя. Однак попри ці зусилля, релігія залишалася важливим елементом суспільної ідентичності, особливо в західних регіонах України. Кожен із дослідників зосередився на певному аспекті антирелігійної пропаганди – хтось розглядав це питання з погляду конкретних організацій, які займалися пропагандою, хтось сконцентрувався на репресіях, хтось у загальних рисах провів аналіз антирелігійної політики. Еволюція історіографії релігійної політики в УСРР в 1920–1930-х рр. демонструє значне зацікавлення великої кількості науковців цією тематикою, адже зараз, маючи доступ до різних архівних джерел, можна по-новому переосмислити вплив антирелігійної політики на суспільство. Подальші наукові дослідження можуть бути зосереджені на регіональних аспектах впровадження антирелігійної політики в Україні, її впливі на родинні традиції та культурні практики.

Abstract. The article analyses the works of contemporary Ukrainian and foreign researchers covering anti-religious repression, propaganda and transformation of religious life under the influence of Soviet power in Ukraine in the 1920s and 1930s. This research relies on general scientific (analysis and synthesis, generalisation, problematic and chronological) and special historical (historical-comparative, historical-typological) methods. Scholars have shown the forms and methods used by the Soviet government to combat the church. The evolution of the historiography of religious policy in the Ukrainian SSR in the 1920s and 1930s demonstrates the significant interest of scholars in this topic, because having access to various archival sources, it is possible to rethink the impact of anti-religious policy on society.

Keywords: anti-religious propaganda, atheism, Soviet government, historiography.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Хоскінг Дж. История Советского Союза. Москва: Вагриус. 1994. 268 с.
2. Denzil Dean Harber. Religion in the Soviet Union Part I. *Workers International News*. 1945. P. 29–31.
3. Dyachenko A. From Repression to Appropriation: Soviet Religious Policy and Reform, 1917–1943. *CUNY Academic Works*. 2022. 78 p.
4. Бабенко Л. Як українців робили атеїстами: державна політика проти релігії у перші десятиліття радянської влади. *Україна Модерна*. 2017. URL: <http://uamoderna.com/md/babenko-atheism/>
5. Киридон А. «...Церковну політику розвалу повинна вести ВНК...»: релігійний напрямок діяльності органів державної безпеки в Україні (1920–1930-ті рр.). *Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції*: матеріали круглого столу (19 грудня 2013 р., м. Київ). 2014. С. 229–248.
6. Фесенко А. Антирелігійна політика радянської влади у другій половині 1920-х рр. на Донеччині: на прикладі діяльності Істинно-православної церкви. Збірник наукових праць за матеріалами всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті» (11–12 червня 2020 р.). Львів: Друкарня ЛНМУ імені Данила Галицького, 2020. С. 488–490.
7. Фесенко А. Організаційне оформлення радянських органів антирелігійної пропаганди в Донбасі. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2010. № 3. С. 129–134.
8. Шліхта Н. Історія радянського суспільства: курс лекцій. 2-ге вид., перероб. і доп. Харків: Акта. 2015. 252 с.
9. Бажан О. «Шпигуни в сутанах»: до питання про масштаби політичних репресій серед духовенства та віруючих в УРСР у 1937–1938 рр. *Сумський історико-архівний журнал*. 2010. № X–XI. С. 135–154.
10. Буняк О. Матеріали Національного музею історії України про антирелігійну політику в Україні 1920–1930 рр. *Історія та сучасні виклики непокараних злочинів радянського тоталітаризму проти церкви*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Київ. 2015. С. 71–78.
11. Кондратюк Г. Коренізація в Кримській АРСР у 20–30-х роках XX ст. Київ, 2014. 476 с.
12. Калабська В. Сучасна оцінка антирелігійної компанії в освіті радянської України (за матеріалами педагогічної періодики 20-х років XX ст.). Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. 2012. № 3. С. 96–102.
13. Вароді Н. Православ'я та суспільство в УРСР на початку радянсько-німецької війни: історіографія питання. *Сіверянський літопис*. 2021. № 5. С. 137–144.
14. Дудка Л. Журнал «Безвірник» у системі антирелігійної пропаганди в Україні в 1920–1930-х роках. *Науковий щорічник «Історія релігій в Україні»*. Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії. 2010. № 20. С. 336–341.
15. Чучалін О. Держава і Православна Церква в Україні у 1920–1930-ті роки. Умань: Видавець «Сочинський М. М.», 2018. 180 с.